LE SEIGNEUR-DÉMOCRATE.

ПАН-НАРОДОЛЬУБЕЦЬ

ПОВІСТЬ

ВИДАНЬНЬА „ГРОМАДИ“

GENÈVE
H. GEORG LIBRAIRE-EDITEUR

1879

МОЖНА ДІСТАТИ ЧЕРЕЗ:

Georg, Corraterie 10, Genève i Graeve, Boucharest

ГРОМАДА, Украјінська збірка впорьадкована М. Драгомановим. № 1. Переднье слово.
Межі нашоју мужицькоју Украјіни в Россіјі ј Австріјі. — Наші сусіди-мужики. — Чуже начальство ј панство на нашіј землі. — Змаганьньа наших простих льудеј до волі ј спільности на всіј нашіј Украјіні в козацькі часи XVII ст. — Остатніј поділ наших льудеј невольа в XVIII ст. — Змаганьньа наших льудеј до волі ј спільности в XIX ст.: письменство украјінське ј наука про Украјіну в Россіјі; змаганьньа мужиків до волі ј землі. — Змаганьньа наших льудеј до волі духовноју в XVI—XVII ст. ј попівська невольа в XVIII—XIX ст.: братства міщанські в XVI ст. ј сельанські в XIX ст, (льуде божі ј штунди). — Змаганьньа наших льудеј до волі ј землі в Австріјі — Марність надіјі на царство ј попівство. — Своја вольа на своіј землі. — Можливість і вартість своjеjі украјінськоju держави. — Украјінська козацька держава XVII ст. ј правдива своја вольа: — товариство ј безначальство. — Товариство в Січі Запорожськіј. — Товариські ј громадівські змаганьньа ј наука в Европі ј Америці: — соціалізм. — Однаковість украјінських і соціальних змаганьнь.

Конечна ціль громадськоj праці.—Зміни половинні ј посередні станціјі: державні зміни. — Служба льудеј з теперішнього панства мужицьким громадам. — Проби такоjі служби на Украјіні: украјінські, польські ј всероссіјські. — Потреба јасно одмежованного украјінства в тіј службі. — Всесвітньа наука ј крајева працьа. — «Всесвітньа спілка робітників» і товариства по крајінам і народам. — Украјінські потреби громадівськоjі праці: політичні вільности, осілость по крајінам і громадам і специяльність праці; живі повстаньньа громадських льудеј; потреба праць не політичних і зріст нових порьадків в громадах; працьа противупопівська ј наукова. — Украјінськиј соціалізм — не не партіја, а громада.

Шчо тепер може зробити украјінська печать? — Украјінці в чужіј печаті. — Наші думки про чужих льудеј на Украјіні. — Наші супротивники ј спільники. — Федеральна спілка в Россіјі ј в Австріјі. — Спілка демократіјі в недержавних народах в Европі. — Користь з неjі дльа державних народ. — Спілка Украјінців з західніми славјанами. Порьадок виданьньа «Громади.» Женева. Печатньа «Громади» 1878 2 фр.

ГРОМАДА Украјінська збірка впорьадкована М. Драгомановим. № 2, Звістки про Украјіну 1876—1877. Зміст: Од впорьадчика М. Драгоманова; Житьтьа по селам: І. «Здирство»; А) Богатирі ј бідні: 1, Поділ землі. 2, У најмах. 3, Мошенства панів і підпанків. Б) Начальство: 1, Крестьанське начальство. 2, Царське начальство. 3, Земство. ІІ «Темнота»: Народні школи на Украјіні серед житьтьа

ПАН-НАРОДОЛЬЬУБЕЦЬ

ПОВІСТЬ

ВИДАНЬНЬА „ГРОМАДИ"

ЖЕНЕВА

ПЕЧАТНЬА „ГРОМАДИ"

1878

Государь Императоръ $^{18}/_{30}$ *минувшаго мая (1876г.) Высочайше повелѣть соизволилъ:*

1) Не допускать ввоза въ предѣлы Имперіи безъ особаго на то разрѣшенія Главнаго Управленія по дѣламъ печати какихъ бы то нибыло книгъ и брошюръ, издаваемыхъ за границею на малороссійскомъ нарѣчіи.

2) Печатаніе и изданіе въ Имперіи оригинальныхъ произведеній и переводовъ на томъ нарѣчіи воспретить, за исключеніемъ лишь: а) *историческихъ документовъ и памятниковъ и* б) *произведеній изящной словесности, но съ тѣмъ, чтобы при печатаніи историческихъ памятниковъ безусловно удерживалось правописаніе подлинниковъ, въ проиведеніяхъ же изящной словесности — не было допускаемо никакихъ отступленій отъ общепринятаго русскаго правописанія и чтобъ разрѣшеніе на печатаніе произведеній изящной словесности давалось не иначе, какъ по разсмотрѣніи рукописи въ Главномъ Управленіи по дѣламъ печати.*

3) Воспретить также различныя сценическія представленія и чтенія на малорусскомъ нарѣчіи, а равно и печатаніе на таковомъ текста къ музыкальнымъ нотамъ.

Начальникъ Главн. Управ. по дѣламъ печати Григорьевъ.

(Профессоръ университета!!)

ПАН-НАРОДОЛЬУБЕЦЬ

I.

Починајетьсьа в Петербурзі. Господи, скільки тут наших земльаків! Кого загнали сьуди з Україн злидні, а кого ј грошевйтість. Тој придибав до столиці пішки, мајучи жадобу вишукати собі јаке місце, шчоб притулитись до јого.... Може, думаје, чи не вислужусь? Шукаје собі сердешниј, шукаје.... Ну, нехај шукаје; не боронімо.

Другиј вже најшов собі притулок; — радіје, вже ј думаје одружитись; — помагајбі!

А третіј вже ј других під себе підгортаје, бо сам не встојіть, так високо задравсьа, таку велику зајманшчину собі загарбав, шчо аж самому там пустісінько! Вклонимось јому, добродіјство! Се наша слава, коли земльачок став на чужині великим паном. Дарма, шчо ані не признајетьсьа, шчо вже ј до свого призвішча хвіст московськиј додав.

Ну, оці всі шчоденника шукајуть — јакого кому треба. А оті шановні земльки, шчо најіхали з Украјіни на јакијсь час, бо повні кишені набилось грошеј, обвисајуть?

Сі не шчоденника шукајуть; де там! — Шчоденника в них аж надто, а своји бжолиньата все носьать, та носьать; јак јім не обридне? бо шчо не наносьать, то вельможниј і підріже, опріч того, шчо треба јім там годуватись, щчоб не подохли. Сі вельможні пани пријіхали до столиці у роскошах пожити, — бо Украјіна наша така убога, така, мовльав, обідрана, шчо дивно міні, јак вона шче ј досі живе?! Там ніде розвернутись грошовитому панові, ніде грошеј својіх позбувати, ні перед ким гаразд і попишатись... Де ж рівньати до столиці?!

Пријіде такиј пан, шчо зараз будинок собі најма, льудеј до послуги, конеј... Та шчо ј казати! Шо забажаје јого панська душа, то зараз і вродитьсьа, аж сумно јому инколи з того стане.

Ходімо до такого пана у гостину. Јість він ласо, може ј нас нагодује, бо ј ми ласі до ласого. Думајете, шчо не пустьать? Чом? хиба не вмијемо хороше поводитись, јак слід з багатим паном? Просите не признаватись земльаками?? Шчо ј вигадали! А же післьа Шевченка стільки народилось украјінців межи панами, шчо ј не збереш, та все тульајетьсьа

один до одного, хоч часом і не хочуть То ј сеј зрадіје земльакам; певно, кажу. Ходімо до Павла Јвановича Комарчука; він, кажуть, на диво шчириј украјінець, а багатиј без ліку. А јак він кохаје наш бідолашниј народ, господи!

Скажу вам, оце јак пристигло Вкрајіну лихо: сухолітьтьа, сарана, кузька, гаврашки, град... то думала темнота, шчо кінець світу наближивсьа, туж, туж і трубниј глас почујуть. Тоді ј најшлись јакісь льудці, шчо почали збірати грошеньата та посилати убогому льудові на підмогу. Шчо ж би ви думали? Здајетьсьа шче ј не бог зна јаке лихо; голодно Вкрајіні, — тільки ј всього, шчо убогиј народ вимірав, от і все, а јак би довелось вам побачити тоді пана Комарчука, то ја ј не вгадају, шчо б ви зробили? Думка така, шчо коли у вас је серце, то навкольушки упали б перед ним та доземно јому вклонились. А про те не знају, може ј шчо инше. Почувши про льудське тьажке лихо та про збір грошеј, панки останьньу копіјчину зносили на велике діло — підмоги народові; вельможниј Комарчук сам пријіхав до збіршчика. Тоді ј ја там лучивсьа. Ото пријіхав наш пан, увіјшов у горничку, зирнув навкруги (а горничка убога), зморшчивсьа трошки, та ј питаје збіршчика:

— Се ви, добродіју, збірајете гроші на голодних?

— Ја, сказав збіршчик.

Тоді пан Комарчук зближивсьа до јого, широко розхрістав руки, та ј каже:

— А дозвольте міні, мij шановниј добродіју, привітатисьа з вами... Привітатись, та шче ј уклонитись доземно. І це кажучи, пан Комарчук уклонивсьа низенько ј доторкнувсьа до долівки пальцьами-пучками, а на пучках каблучки, каблучки, каблучки... усе з дорогими самоцвітами... аж сьајуть!

Просить збіршчик вельможного пана сісти, підставльаје јому дзиглик, плохенькиј такиј. Я бојавсьа тоді, шчоб мij льубиј пан та шкереберть з свого дзиглика не вчинив. Убого, дуже убого жив збіршчик, ніде правди діти. Посідали вони обидва, а міні ніде було, то ја притуливсьа у віконцьа — стоју!

— Тепер, каже Павло Јванович, подьакувавши вам за добре діло, ја скажу, хто ја такиј. Може, каже, чули: Павло Јванович Комарчук, з Харківськоји губерніји. Батько мij писавсьа Комарчуков, та він старого віку чоловік був. Тоді, каже, сливе всі гордували својім рідним, та лізли в москалі. Јак батько мij вмер (тепер у мене тільки мати, вона ј хозьајствечком орудује; у неји кілько тисьач душ),—так јак батько вмер, то ја ј став писатись знов Комарчуком. Тепер вже, хвала господеві, не ті часи. Тепер дльа нас најдорожче призвишче не генерал, не фельдмаршал, а наро-

дольубець. Усьака честна душа повинна заслужити таке дороге призвишче...

— Та, слава Богу, одказује збірщчик, тепер і пани почали потрохи обертатись до свого, тільки ж...

— Тільки, хочете сказати, трохи таких... Не турбујтесь! Ті, шчо обернулись, то наші најлуччі льуде, то апостоли правди, волі ј науки. Наша занароднья думка видимо ширьаје; до неј озивајутьсья ј там, де не сподівались уже ніјакого добра. Літопись Украјіни напише сим льудьам, напише „славу во віки"... Довго терпів наш народ, так довго, шчо став свьатим дльа нас!... Бідниј, похилиј, темниј народе! важкиј, о, јакиј важкиј хрест несеш ти! І хто ж дасть одвіт за твоји муки??!!

Тут Павло Јванович трошки замисливсья. На очах в јого тремтіли сльози. Ми мовчали ј дивувались. Шчо то за щчира душа, шчо то за чуле серце у сього чоловіка! Отто справжниј народольубець! Не сховају од вас, панове, шчо рідне слово, шчо проглаголав вельможниј пан, вливалось у наші душі. Нас обньали заразом і смуток і радошчі. Смуток за народ — радошчі, шчо наша рідна мова освьатилась глаголом уст пана Комарчука, ci devant Комарчукова.

Зньав річ знов Павло Јванович:

— Тепер ви знајете, дорогиј та правдиво милиј добродіју, јаких ја думок. Тепер нічого ј

казати, јак зрадів ја, почувши, шчо знајшлись шчирі українські душі, шчо згадали про народнье лихо ј задумали запомігти сьому горьу. Велика ваша заслуга, јіјі не забуде ніколи наш добриј народ. Ја всім розказуватиму про вас і ваше свьате діло! Ви не словом, а самим ділом вијавльајете своју шчиріcть. Ви спрьажниј народольубець!

— Спасибі вам, добродіју, за добре слово, озвавсьа збіршчик. Тільки ж мого діла тут не багато. Ја чоловік убогиј і моја лепта дуже, дуже невелика. Зносьать гроші инші, не ја. Убогі тутешні земльаки останьнье віддајуть. Велика наша жадоба допомогти народові, та, шкода, — шче більше наше убожество. До сього часу не багато ми зібрали (додав збіршчик, важко зітхнувши ј чогось пильно дивльачись на вельможного), а вже три місьаці закликајемо до жертів на голодних, јак ви мовльали вельможниј пане.

— Не взивајте мене так погано, будь-ласка. Јакиј ја вельможниј? Наше вельможество нехај минаје, шчоб і спомину про јого не було. Далось воно в знаки народові. Годі вже! Ми повинні благати, шчоб скоріјше пријшов тој час, коли ми станемо всі братами, а вельможество занедбајемо; цур јому ј пек! А про гроші не турбујтесь. Гроші будуть. Доволі је добрих і чесних льудеј, шчо на ваш заклик обізвутьсьа. Працьујте на користь нашому

народові. Помагај вам боже! Доброму ділові добриј кінець буде.

— Дај боже! — сказали ј ми.

Шчо за шчира душа, шчо то за чуле серце! — думав ја, позирајучи на Павла Јвановича. Тоді ја вперше бачив јого, вперше ј розмовльав. Давно се було, — мабуть років зо три, коли не більш. По віки вічні не забуду ја сіјеji розмови. Запишу, думају, јiji ј дітьам передам, јак најдорожчиј спадок; нехај повчајутьсьа та не лајуть својіх батьків, бо між ними були шчирі льуде, справедливі народольубці.

Павло Јванович вијньав дзигарок, подививсьа, зітхнув, та взьав свіј бриль, попрошчавсьа та ј потьаг собі, кажучи: „помагај вам, боже, помагај вам, боже, на добре діло!"

Поки він сидів у збіршчика, так ја ледвена-ледве здержував своју радість. Тепер же не пропадемо, думају, коли ј Павло Јванович пристав до нашого боку, та шче ј ов одчухрав. Так мене ј кортіло кинутись кому на шију, та заплакати з великих радошчів, та гукнути на ввесь світ: „слухајте всі јазики ј підклоньајтесьа під нас, бо Павло Јванович за нами!" Так не льубльу ја репету ј незвичајности, тим і здержав свіј глас. Тільки ж Павло Јванович за двері, ја на шију збіршчикові, та ј повис глагольучи: „А шчо братіку? чи сподівавсьа таких радошчів? Чи не великиј чоловік був у тебе? От наш апостол! от наш

народольубець! Тепер не турбујсьа казати, шчо Вкрајіна бездітна вдовицьа. За таким јак Павло Јванович посипльать усі. Стережись хто переступить нам дорогу, геть тікај, ми јдемо!

Збіршчик випручавсьа з мојіх рук та ј каже:

— Цить бо! чого се зрадів? хіба, шчо побачив старого знајемого?

А сам такиј хмуриј, шчо ја аж здивувавсьа

— Јакого, питају, знајемого?

— Та Комарчука, одказује, — кого більш?

— В перше, кажу, довелось побачити, — та ј знов јому на шију. — Одіпхнув.

— Хоч і вперше, каже, так давнього знајемого, нам на лихо, та на безголовја. Се не Комарчук, а Јван Іванович Гогольа, шчо розпитував старців на бабинці: „А шчо, бабусьу, може ј јістоньки хочеш?...“ Оттакиј же ј сеј народольубець Комарчук. Лучче б јому зватисьа Комарчуковим, јіј-богу.

Јак ја почув се, то ј не попрошчавшись, мершчіј з хати. Хај тобі ј риба ј озеро! думају. От зльучка, а не чоловік! Свьатого в јого нічого немаје, коли ј Павла Јвановича вилајав. Отто, прости господи, зльучка! А все мабуть од злиднів! Нема гірш од убогих льудеј; в них і серце чорне ј печінки не на місці. Та ј заздре ж у них око! Та — та — та.... знају, знају! Се він того розльутувавсьа, шчо

Павло Јванович грішми не поступивсьа. Оце шче! Хіба ј того не доволі, шчо він шчиро, ласкавим словом, нашу справу, мов рідну дитину, привітав? Гроші не де дінутьсьа—будуть.

II.

Минув рік післьа першоји зустрічі нашоји з Павлом Комарчуком. Багато води втекло. У Петербурх поприходили ј попријіздили шукати шчастьа ј освіти орави земльаків; а за тих, шчо були тут,—ті, шчо шукали,—або знајшли, або шче ј досі шукајуть, або ј до дому повертались; а ті — ну, та про тих нічого ј казати; живуть та хліб жујуть, та вислугујутьсьа потрошки... Помагајбі земльакам!

Де ж Павло Јванович? — До јакого шче часу він в Петербурзі. Тільки ж не довго јому тут гостити. Треба јіхати до дому. Він вже збірајетьсьа. Не радістну звістку одібрав він: јого мати ўмерла. Треба було јіхати на Вкрајіну, шчоб попорьадкувати својіх бжольат. Чималиј спадок јому доставсьа. Порадујемосьа, панове, за Павла Јвановича, шчо јому ј туга ј радошчі разом пријшли, а в јого таке чуле

серце, шчо јак би сама туга лучилась, то він, крij боже, шче б занедужав. Слава богу, бжольаточка шче трохи јого розважајуть.

Добре тому, в кого је бжольата, панове, та не скажу, чи добре бжольатам за паном. Мабуть, шчо не зовсім, бо на Вкраїні, јак тільки почули паньськи бжоли про вольу, то не зажурились. Ходить весела чутка од двору до двору, од чоловіка до чоловіка. Усміхајутьсьа очі, шчо дивилисьа понуро, давно-давно жаданіj звістці. Чи правда ж, шчо визвольатьсьа льуде з під панськоjі кормиги? Чи правда ж? чи швидко ж? Кажуть, буцім і тисьачі душ Павла Јвановича веселились тіјеу ж чуткоју. Чи правда ж?

Ні, треба, треба jіхати вельможному на Вкраjіну, у своју Комарчуківську господу. Ходімо, прошчаjмось. Павло Јванович сидить собі в своjіх пишних кімнатах. На јому вишивана сорочка чумацька, широке убраньньа козацьке j чоботи сапјанці; німецьку ж одежу він тепер одьагаје тільки јак іде куди. І не народольубець, скажете?!

Павло Јванович чоловік високиj. Јому j в німецькіj одежі гарно; поважниj такиj, шчо j ні приступу. Але ж в козацькіj шче лучче. Не знају, јака б дівчина погордувала таким козаком. Мабуть така шче j не народилась.

У вельможного гості. Сьогодньа він прошчајетьсьа з своjім — јак јого сказати — не то-

вариством, а двором хіба, коли знајете, шчо воно таке. Се највишчі льуде з јого підданства ј всі на-голо пани, шчо самохіть стали під јого високу руку. Сього вільного підданства зібралось чоловіка з вісім. Сіли кружка. Стіл по середині. Де-јакі з них у німецьких одежах, а де-јакі ј в свитках. Слухајуть вельможного:

— Ех! давно вже одрізнились ми од нашого народу. Ми пани, бачите, а то хамське кодло. Ми будемо панувати, а вони мајуть право на нас працьувати. Се вже од бога така установа. Од бога? Коли б од бога, то льуде б јіјі не змінили, а то ж поламали сьују установу. Тепер наше діло зједночитисьа з народом, тепер треба шукати братерства з ним. Тоді тільки він забуде, јак виносив нас на својіх раменах, јак бідкував під паньськоју кормигоју. Тільки ж мало нас, шчо так думајуть. Перелічити всіх можна .Нашi пани јдуть од народу, а не до народу. Не втрапили шче на дорогу. А час би, давно час схаменутисьа. Правду сказав міј незабутниј побратим Тарас:

„Схаменітьсьа, будьте льуде,
Бо лихо вам буде;
Розкујутьсьа незабаром
Заковані льуде, —
Настане суд. Заговорьать
І Дніпро, і гори,
І потече сторіками

Кров у синье море
Дітеј ваших.
І не буде, кому помагати,
Одцурајетьсьа брат брата
І дитини мати.
І дим хмарољу заступить
Сонце перед вами,
І на віки проклыанетесь
Својіми синами.
Умијтесьа! Образ божиј
Багном не скерніте,
Не дуріте дітеј ваших,
Шчо вони на світі
На те тільки, шчоб панувать;
Бо невчене око
Заглыане јім в саму душу
Глибоко, глибоко!
Дознајутьсьа небожата,
Чија на нас шкура,
Та ј засьадуть! І премудрих
Немудрі одурьать!...

Пан Комарчук добре прочитав сі великі слова. Він зньавсьа з дзиглика. Очі јого сьали, слово лилось голосно. Підданство похмурилось і мовчки, бојачись перевести духа, слухало. Чи зрозуміли ж вони всьу глибиньу пророчого слова?

Сказавши останьні слова Павло Јванович тихесенько сів. Всі мовчали. Вішче слово взьало своје — та чи на довго ж?

Ја бачив раз мале хлопја, јак воно гралосьа коло груби. „Мамо, казало, жижа—вова!“ А само стремльало рученьата до вогньу. Мати од-

вела від грубки. Чи не буваје тако ж і з нами так, јак з сим хлопјатком малим, панове? І ми знајемо, шчо жижа—вова, та шчо з того? Не то рученьата простьагајемо у вогонь, а ј з тулупом пхајемось. Шчо із сього буде?!

Панство заворушилось, загомоніло. На випередки хвальать вельможного разом з Шевченком.

Усміхнувсьа вельможниј. І осіјала јого думка, шчо він вже давно схаменувсьа ј шчо нехај се пророкуваньньа розбуркаје кого инншого, а з вельможним уже нічого робити. Шчиро він обернувсьа до народу. Не одним словом вијавльаје він своју прихильність. Один бог знаје, јаку думку голубить він у својему серцьу? Часто, сидьачи на самоті, розмовльајучи з собоју, дьакује він својіј старіј ньаньці, Марјані за јіјі казки, шчо розказувала, шчоб малесенькиј Павлик скоріщче заснув, — за јіјі пісні, шчо, співајучи, забавльала јого... Не думала ј не гадала убога Марјана, у јакіј пригоді станутъ јіјі казки ј пісні паничеві. Не думала ј не гадала стара Марјана, шчо виросте Павлик і складе јіј у својему серцьу велику дьаку... Дуже дивна була б така думка... Де ж ти, Марјано? Чи шче доживајеш свіј вік в убогіј хатиночці, лежучи на печі, не підводьачись з місцьа, бо вже не маје́ш сили. Чи вже ј твоја могилка розсипаласьа ј хрест давно поваливсьа?... Ні-в-кого спитатись. А

Павло Јванович про те не знаје. Де ж јому ј знати? Хіба в јого Марјана на думці? Але бајдуже нам про тебе, Марјано! Вмірај, коли шче не вмерла, розсипајсьа кістками, коли шче не розсипалась, або нехај твіј кістньак пече сонцем, обливаје дошчем, засипаје снігом, — бајдуже нам! Твоји пісні ј казки стались у великіј пригоді паничеві. Хоч ти нівить-де, — бајдуже нам! Твоје діло живе ј житиме, поки живиј твіј панич. Твоји казки, твоји пісні западали в душу паничеві. Вони јого ріднoји мови навчали, а знатьтьа ріднoји мови тепер панам не шкодить. Ти не знала, Марјано, шчо прիјде час, коли пани пожалкујуть, шчо не знајуть тіјеји мови,

„Шчо мати співала,
Јак малого сповивала,
З малим розмовльала.“

Ти тільки забавльала панича, а та забавка стала јому за користь несподівану. Послухај, Марјано, јак твіј пан поучаје панів на своіј ріднiј мові. Шчо? гарно?... Прислухајсьа добре, јаким шчирим украјінцем він зробивсьа! Скільки добра жадаје нашому льудові! Шчо? несподівалась!... А шчо? подивисьа ж, јакиј з јого козак вијшов? Бач, јак пристала јому наша одежа. То-то! Мабуть, і не бачила такоји пишноји одежі на украјінцьах? Та де тобі! — дурна јеси!

Але ж послухајмо, шчо глаголе вельможниј својему підданству. Не-звичајно так покидати панів. Похвала јіх уже замовкла. Держить річ сам.

— Отто справедливиј суд! Коли б до такого суду приньати ј мене, то ја б і тоді не обвиноватив народ. „Котьузі по заслузі! Шчо сіјали, те ј пожали!“ Тільки ж, јак сказати правду, народ наш дуже розумниј, знаје кого судити, а кому подьакувати треба! Він розсудить, шчо ми јому добра жадајемо. Не хвальачись, бо шчо ж хвалитись? Скажу, шчо нам зложать ціну. От хоч і про себе. За шчо мене народові не льубити? Јаке зло ја јему заподіјав? Панщина в нас не важка, тільки всього три дні, та!.. ну там шче за подушне відбувајуть. Јак хто занедужав, на панщину ходити не невольать, опісльа помалу відробитьсьа.. А тепер шче лучче буде.. Ја јім покажу, шчо не словом кохају народ, а ј ділом. Ја думају зіјтись із народом і певно напишемо „уставну“ за обопільнoју згодоју, шчо пожертвују јім ту надбавку, шчо мусьать платити за грунта против степу. То-то задивујутьсьа всі пани, бо в нас, јак міні писано, нема ніде згоди між державцьами ј підданними. А чом нема? Тим, шчо пани не хочуть витримати дејакоji жертви. Ви ј тут прочитајете, бо ја ј в газетах надрукују,—нехај всі знајуть, шчо ј між панами је добрі льуде, шчирі народо-

льубці!... Нехај прочитаје ј урьад та ј сам царь. Се буде јім не вдивовижу. Та ј ја буду радиј, коли б до царьа донеслосьа! Се пиха, правда, та нехај — нехај він взнаје Комарчука, бо міні не хочетсьа рівньатись з иншим панством. Мају надіју, шчо ја варт стати вишче від них, бо згожајусь на жертви ј мушу стати јім на взір, јак треба роспочинати велике діло зближеньньа з народом. Чи правда, панове?“ додав вельможниј, пихато озирајучись.

III.

Багато народу јіздить по битих шльахах украјінських. Але ж ні в кого не ма такого дорогого берлину, јак у пана Комарчука. Шість здоровенних конеј несуть јого так, шчо ј оком не змигнеш за ними. Не пустиј же берлин котьать, а пана Комарчука везуть.

Он сидить він, мјагкими подушками окладениј, та знај погукује: прудче, прудче, јамшчику! Коні засапались, вже ј у піні, вже ј потомились чимало, а все на взаводи; вже пьатнајцьата верства, вже јім і не хочетсьа бігти, та мусьать. Подививсьа б, јак би вони зупини-

лись. А нашчо ж у машталіра така здоровенна пуга в руці? Он, јак помахује!

Котитьсьа берлин, тільки дзвоники теленькајуть та курьава льагаје. Хто јіде на зустріч, а хто ј по дорозі,—усі, зачувши дзвоники да машталірів погук, звертајуть мершчіј з дороги, хто куди втрапить; чи в рівчак, то ј в рівчак. Он бач, јак віз з горшками вивернувсьа! Колеса стирчать до гори, а горшки—поминај јак звали; самі черепки роскидались! Стојіть хохол, розвівши руки, та зньавши шапку дивитьсьа... Шчо, братіку, кумедно? А он звертаје віз, а на возі сидить мати та держить сповиту дитиночку. „Мершчіј звертај!" гукајуть. Чубурах! і ті в рівчак.

А пан знај собі погукује: „прудчіјш, прудчіјш, јамшчику!" Летьать, јак стріла з сагајдака. Гу, јак весело в дорозі!

Тпру, тпруу у!... Кінь упав. Гонів скільки там проволокли, та бік јому обідрали. Скочив москаль с козла, росплутав верівки, одчухрав коньа нагајем, шчоб не спотикавсьа вдруге, привјазав знову; кінь, було, протьаг морду до дишлевих, ніби поскаржитись, а москаль знов одчухрав, сів, тај заторохтіли скільки видко! Ну, от же піјду, на јакиј хочете, заклад, шчо ніхто не вгадав по дорозі, чого се вони так гоньать. Хто казав, шчо, мабуть, мати вміраје, так пан турить, шчоб вона јого поблагословила в останнье; а хто верзе, шче се вольу ве-

зуть... Та шчо ј казати, ніхто таки не вгадав, та ј годі!

І день і ніч гнав оттак Павло Јванович. Двох собак перејіхали, одну дитину, цапа ј корову, шче ледві ј не вивернулись. Скільки там гусеј і качок подавили; пьатнадцьатеро возів у рівчак перекинулось, поки домчавсьа вельможниј до Комарчуківки.

Коли чоловік розумниј та задумав собі јаку мету, то знајте, панове, шчо він ламле навпростець, і все рујнује ј нівечить, шчо стаје јому в дорозі, без всьакого жальу, без жадного спомину.

Так воно було, так воно је, так воно ј буде, поки світ стојатиме та вельможні јіздитимуть по битих шльахах украјінських. Гледіть, панове, заздалегідь звертајте, јак стрінетесь.

Домчавсьа до Комарчуківки.

IV.

Јак котивсь берлин селом, то в усіх віконцьах стреміли голови, дивились, јак на диво. Хто стрічавсьа на вулиці, кланьавсьа. Молодиць, шчо переходили дорогу з порожніми відрами, зупеньали, поки провезуть вельмож-

ного, а раз, таки ј конеј зупенили, шчоб перејшла дівчина з повними.

На панському дворишчі стріли јіх льокаји, управльајушчиј, та јакась стара-престарезна бабусьа, шчо стојала оддалік, схиливши голову на руку, наче јіјі шчо засмутило. У кухні на рундуці стојала невеличка јурба льудеј.

О, мало таки льуду зібралось поздоровитисьа з паном, та подивитись на јого, јакиј він је. Ніде правди діти. Та ј то зібралисьа не дивитись, а хіба подивуватись. Шчо то за неприхильниј та не пријазниј льуд на Вкрајіні, хај јому паном не освітитьсьа! Цілісінькиј день сердивсьа вельможниј на льудеј, шчо не зібралисьа поздоровкатись із ним. Далі оддав серце, подарував јім јіх незвичајність, змилувавсьа ј повелів збірати громаду. Громада, јака б там ні була, а все великиј чоловік, кажуть; а Комарчуківська шче більшиј, бо вона собі величенька, нівроку јіј. Така громада не потовпилась би ј в салі Комарчуківського будинку, — а вже ж бо ј простора; хоч с хорт тами ганьајсьа. Велено зібратись по-за будинком у садку, коло рундука, шчо с піддашками. Ото ј зібрались.

Се було вранці. У ночі дошчиком скропило земльу, то такиј гарниј холодок був, шчо ј не надихавсьа б. А тут шче пахошчі од квіток, шчо коло будинку, наче јакиј роскішниј килим. Деревина пообмивалась, листьа зеленіје,

тај стојать собі, не хитајучи гільльами новісенькі, наче на јармарку виставлені. Гарно в садку.

Коло рундука громада. Стојать шапки поздіјмавши, вельможного дожидајучись. Та шчо се? От народ невірниј! Повбірались у таку погану одежину, у такі лахматини, шчо криј, мати божа! І відкільа вони набрали такоjі, де вишукали? Наче вбогі, наче післьа грабунку. Ви думајете, вони ј не мајуть одьагнішчоjі?. Не вірьу! Се вони знарошне, аби б досадити панові, так повбірались; а може, знајучи јого добру душу, захожујутьсьа шче більше јого розжалобити. Не вірьу jім. Завсіди бідкајутьсьа, а гроші певно лопатами гребуть, за таким шчирим народольубцем живучи. Хоч би посоромились будинку панського. Наче добрих підпушчено до рундука, будинок у самісінького носа високиј, високиј, вікнами на jіх дивитьсьа, шчо так аж блишчать на сонці (бо промінь соньашниј јак раз вдарив по потилицьам громадьан та ј поозолочував хороми); так, кажу, такиј гарниј та чепурниј, та мальованиј, та шче сонцем позолочениј будинок, а коло јого льуде в таких паскудних одежах, шчо ј не дививсьа б. Ну, та вже, коли вельможниј підпустив, то нехај стојать, а ја запльушчу очі, шчоб jіх не бачити та не сердитись.

Дожидались годинн зо-дві, не більше. І чого пан так поспішавсьа? — нíјак не розумíју. Сеј день був jіх мужичиј, то підождали б. Воно

таки, јак по-правді сказати, сеј день був панськиј, так панові вже дуже заманулось побачитись з народом; от і загадано Комарчуківцьам з вечера, шчо пан звольаје, шчоб сеј день був мужичиј, а вже позавтрьому шчоб ішли на паншчину за сьогодні. Так воно ј було. Завважајете самі, шчо нічого було вельможному поспішати.

Аж ось широко росчинив чельадник двері на рундук. Ввіјшов вельможниј. На јому була така ж вишивана сорочка, јак ми бачили в Петербурзі, таке ж убраньньа, такі ж сапјанці, а на голові смушева шапка з червоним верхом (а в тих, шчо он стојать, такі шапки, шчо наче нечиста сила молотила јіх три дні ј три ночі замісць гороху, а свитки, шчо аж шкуру знати).

Чельадник з уклоном пропустивши вельможного, хихикнув собі в кулак. От шче гаспидська дитина! чого сміјетьсьа?

Дуже не льубльать льокаји нашоји мови, ані нашоји одежі. Ач, вони освішчені, та ј цурајутьсьа мужичоју. Так сльабизував міні один панок. От, раз, јак засміјавсьа льокај на моју одежину (а ја, знајете, пошив собі таку, јак у вельможного, тільки, звісно, простішчу), так ја ј приступив до јого: „Чого сміјешсьа, безувіре? чого кепкујеш з чесного одьагу?“ Шчо ж би ви думали! А він міні: — „богзна“, каже, „чого пани не вигадајуть за дльа своједжі втіхи. Наче діти, каже, — тим і смішно. Грајутьсьа тепер

в одежу мужичу“. Так одказав! Дививсьа ја јому в очі дуже пильно. Нічого. І він на мене дивитьсьа. Так ја не знају, добродіјство, хто з јіх правду каже. Розберіть, будьте ласкаві, на дозвільлі та ј міні скажете, бо тепер ніколи.

Вельможниј вже поздоровкавсьа з громадоју і возглаголав дуже добре. Росказав јім, виложив јак по писаному, шчо він јіх льубить, шчо він јім добра жадаје, шчо він шанује увесь народ, шчо він зробить усе дльа своја підданих, аби б тільки заслужити јіх прихильність. Нагадав јім про „уставну“ ј сказав, шчо дуже радіје јіх волі. Тільки ж він думаје, шчо вони останутьсьа на віки добрими сусідами, а він јіх захістить од усьаких нападів. Будьте добрими льудьми, казав, не робіть міні ніјакоји шкоди, та бережіть моју худобу, та міј ліс, то ј ја колись стану вам у пригоді...

Дуже добре викладував. От, передні ј загомоніли, дьакујучи за добре слово, і все б ішло гаразд, коли ж надало одному вихопитись до пана з московськоју річьчьу... Почервонів вельможниј і вуса крутить...

— Ја, каже, приjіхав на Вкраjіну, хотілось рідну мову почути, а ти до мене з московшчиноју лізеш! Московське нехај буде на Московшчині, а у нас нехај буде своје. Шчо се ти, хлопче, своjеју мовоју гордујеш? Погано ж! ја не тобі рівньа, каже випрамльајучись, а ј то балакају по нашому, а ти, каже, шчо за цьацьа

така? відкільа взьавсьа? Се, каже, сором і вам, панове громадо, шчо не вчитесь шанувати своје рідне. Коли в самих нема девјатоїі клепки, так хоч на мене гльаньте. Ја пан, у мене 1000 душ, мене скрізь шанујуть, моје јменьньа по льудьах іде, а хиба по московські ја розмовльају з вами? хиба цурајусь свого?...

— Та се, пане, москаль і је. Се тој, вибачајте, шчо јак в останньє були тут, то вимінььали у справника на цапа з вашоїі стајні, шче ј дзвоник додали. Сміјались тоді, шчо вимінььали кацапа на цапа, а дзвоник дурно пішов.

— А—а—а! протьагнув вельможниј Да! Чом же ви не вивчите јого по нашому? Бо ж таки він ваш, то вам і сором, шчо ј досі не вивчивсьа.

Вельможниј Комарчук сердито позирнув на обідрану громаду. Та ј хто б не розсердивсьа? — питају.

— Та шче скажіть міні, панове громадо, шчо се у вас за одежа? Хиба луччоїі нема? Се вже не знать шчо? І москалі одьагнішче ходьать. Та ја ј не розберу, јака вона, — тільки ж бачу, шчо не наська. Шчо се в тебе хлопче?

— Шчо? штани!

— Хиба ж такі носьать?

— А носьать.

— Ну, в перше бачу. Ја думав, шчо наші рідні штани широченні, мовльав, јак Чорне мо-

ре, а се в тебе німецькі галанці, пане брате. У німці, мабуть, постригсьа, га?

— Ат!

— Ја тебе питају, голубчику, чого се ти в галанцьах ходиш, та шче ј штанами јіх величајеш? От у мене штани — так штани (вельможниј росправив своји), а у тебе галанці, та шче вузенькі, наче в тих, шчо по городах коміни обчишчајуть. Скажи ж міні, чого се ти так убравсьа? Може вони твојіј дівчині до сподоби? (Пан розвеселивсьа трошки, вже ј почав жартувати. Шчо то за добра душа!)

Так-же знов лихо. Сеј мовчить та шче ј очі відвертаје, наче соромитьсьа; а звідтільа, з заду, хтось јак бухне:

— Се того, в нас штани вузенькі, шчо вбожество наше, ні з чого ј пошити таких јак слід. От, јак у вас, пане, повузшајуть, то в нас певне, поширшајуть. Покинемо тоді галанцьуваті.

— А ја, озвавсьа пан, покину з тобоју, дурним, балакати. Не лізь же тепер ніколи міні в очі, чујеш?

І ти, вельможниј пане, стојав за такиј народ?! Покинь јіх, бо не јім тебе зрозуміти. Добра, шчира душе, народольубче наш коханиј! Пани тобі зложать ціну, пани тебе поважатимуть і на взір собі постановльать. Покинь бо сих злих невдьачників, благају!

V.

Јак одсердивсьа вельможниј, то знову заходивсь льубити наш народ. Він поміркував так: Чи праведно ж воно буде, коли ја задльа одного дурньа, одного поганцьа не стану льубити увесь народ украјінськиј? Ні, це буде великиј гріх. Оджену того гаспида з очеј мојіх, та ј знову льубитиму Украјіну. Занароднья думка глибоко запала в моју душу; јак же јіјі занедбати в таку коротку годину? Не вже ж ја малиј хлопчик, шчо тільки співатиму під чужу дудку?... Ні, треба додержувати, бо все ж міні слід іти з передовиками в сьому ділі, не плентатись за другими по битіј дорозі, де загину, де мене затруть, так, шчо може ј не вирину ніколи на світ божиј. Хто скаже, чим ја колись буду? Не всі ж такі, јак оттој ледашчо. Та јак поживу оттут місьаць або ј другиј, тоді всі побачать, шчо ја не аби-јакиј пан, і шчо рад постојати за міј народ...

Ну, от, слава богу, ј утихомиривсьа міј пан. Тільки ж, јак јому зіјтись з таким народом, шчо вовком дивитьсьа на панів? От і не вгадају, а Павло Јванович і вгадав. Одсердившись та надумавшись гаразд, виjшов він зараз із дому, та ј потьаг на слободу.

А слободу стережуть собаки. Лежать собі в холодку, спочивајуть та радујутьсьа, може,

шчо ворогів нема. Коли ж зирк, аж пан іде... Јак же кинутьсьа на пана (і хто јіх навчив, дивно міні, бо ј пан був у нашіј одежі), — тој одбиватись, так де тобі! Коли б не трапивсьа чоловік з слободи, Семен Крупјанка, коли знајете, та не вихопив дрьучка, та не розігнав собак, то бути б вельможному без литок. Тој јіх жене, а вони не јмуть віри... На превелику силу розігнали.

Не знају, јак ви, панове, а ја таки лольубльују собак, бо в них хоч розуму нема, так је шчось таке, шчо вгадујуть ворога шче здалека, вгадујуть, кого б слід хоч трошки подрьапати та відбити охоту швендьати по убогих хатах. Тільки будьте ласкаві, панове, не подумајте, шчо це ја, јак кажуть: „на вдогад бурьаків“, шчо це на пана закидају, бо ј він зараз пішов по хатах.

Ну, тут міні дуже вподобавсьа наш народ. Убогиј то він убогиј, а про те привітниј такиј. Пана стрічајуть, уводьать в хату (пан перед веде). Пан сідаје, просить господарьа ј господиньу сісти, але ж звичајні, ніде правди діти, стојать перед паном, не сміјуть... Пан роспитавши, чи велика семја, чом мало світу в хаті... і все таке, прошчајетьсьа ј іде до другого двору. Господар провожаје та дьакује. Ні, дуже хороше, міні вподобалосьа. А шче більш уподобалось от-шчо: пан у кожніј хатці покидаје по карточці. Така, знајете, карточка маленька

з панським обличьчьем, шчо звуть фотографіјеју. Хто письменниј, то ј прочитаје ј підпись: „Павло Јванович Комарчук“. А трохи нижче підписано власноју панськоју рукоју: „був у гостьах у мого льубого сусіди, року божого такого ј такого, місьацьа квітньа в день 6“. Се б то на спомин, шчо вельможниј приходив у гостину до својіх підданих, јако рівниј до рівного, вільниј до вільного. — Шчо то за розумна голова в Комарчуківського пана! От же тепер і ја знају, јак треба зіходитись з таким народом, шчо вовком дивитьсьа на панів.

Оттак, обіјшовши хаток з десьаток, вельможниј звернув у вуличку, шчо јде на річку. Ја ј забув сказати, шчо село Комарчуківка роскинулось на взгірьу крејдьаноји гори. У низу, між кручами, тече річка,—Дінцем прозивајуть. Вуличка, шчо завернув вельможниј, круто спадала в низ, а там у леваді пішла в правокруг проміж тином; а по-за тином, по обох боках, росли верби, старі вже верби, так, шчо гільльа через вуличку простьаглось. Тут завсіди холодок буваје. Спустились—повернули. Наліваруч у кругах Дінець, за Дінцем безкрајіј луг, а на праву руку обводом виступали верби, захистивши за собоју малу малесеньку хатиночку, шчо вже ј увіјшла в землью, за хатиночкоју садок, за садком стіноју стојіть крејдьана скильа, тільки ј видко на вербах, наче на небі, тинок та вишник. Хата з садком у леваді обгород-

жена так, јак кошелі роблъать. Так гарно тут, шчо ј пан зупинивсъа. Јакась тихість падаје на душу, јак глъанеш навкруги. Наче знову зробивсъа малим і мати до серцъа пригорнула. І злодіј, і розбіјник тут подобріјшајуть.

— Хто тут живе, мабуть добрі лъуде? запитав пан господаръа, шчо проважав.

— Хома тут живе, пане, Хома Запороженко. Вашіј нъанці Марјані, братом доводивсъа. Вона в јого ј умерла.

— А—а! шчо ж він убогиј, мабуть, бо жадноји повітки не бачу.

— Та такиј убогиј, пане, шчо хоч під вікнами б ходити, та де під тином вмерти, саме в раз. От ја зараз.

З сим словом підіјшов він до хати і погръукав у віконце.

— Хомо! а Хомо! а-гов Хомо!

Жадного одказу.

— Та ходімо, пане, ја вам одчинъу.

Увіјшов пан у сінці, а далі ј у хату. Боже, јак кругом пишно, јак весело, јак гарно; а јак у хаті темно, убого ј сумно! Пръамо проти дверej на лавці, головоју до покутътъа лежить чоловік. (Так кладуть тих, шчо вже на божіј, мовлъав, дорозі). Ој, јакиј худорлъавиј, јакиј недужиј. Очі в јого не роскрились, дарма, шчо пан у хаті. У роті пересохло, у грудъах аж клекотить. Важко јому дихати. На ногах јому покинено діраву свитку. Одніјеју рукоју вхо-

пивсьа він за груди, друга з лавки повисла... Коли б Хома не так важко дихав, то ви б сказали, шчо це мрець.

Перед јім став високиј, вродливиј, молодиј пан. Оксамітне јого, широке јак море, убраньньа доторкујетьсьа до діравоји свитини Хоми Запороженка. Здоровьја зіјшлось із смертьтьу, багацтво зі злидньами, вельможниј пан із старцем, державець із своја підданим. Нічого тобі, пане, тут підрізати. Це бжольатко односило вже свіј мед. Годі вже носити! Скільки штанів ти пошив собі за працеју цього чоловіка, шчо собі може не придбав і на труну — не то-шчо! Іди відсільа! шчо тобі тут? Іди у свіј веселиј будинок. Дај чоловікові вмерти спокіјно. Не турбуј јого. Шчо з того буде, јак він роскривши шче раз, остатніј раз своји очі, побачить тебе, льубого сього пана, шчо взьав на себе јого силу, јого хліб, та приніс јому своју гарну картину на спомин, јако рівниј до рівного, јако вільниј до вільного? Іди ж бо геть, пане міј льубиј; не зрозуміје він твојеји шчирости.

А пан стојіть, стојіть та дивитьсьа. Він шче не бачив, јак вмірајуть крепаки. Може доведетьсьа кому росказати.

Печаловита картина, шчо в пана перед очима, зворушила јого душу. Впала туга ј на јого серденько. Він поманив через плече свого вожаја.

— Не вже ж, спитав, ви так і кинули јого

самісінького тут умірати? Не вже ж у вас і жальу нема? О льуде, льуде жорстокі!...

Де ж дівсьа твіј звінкиј голос, пане? Шчо це за страх, та разом і јакась шаноба з великим жалем, здержујуть твіј голос? Огльаньсьа, пане міј жалосливиј, це ж јакась покидька вміраје. Не турбујсьа бо! Не турбујсьа! Він не сам лежить тут у хаті без жадноји підмоги; он за тобоју коло печі стојіть дівчина. Широко розкрила вона своји карі очі, бліда-бліда стојіть, сльози так і ринуть з очеј на долівку... Труситьса дурна — наче тебе бојітьсьа, наче ти јији від батьківського ліжка одігнав.

Пан глянув на јији. А, јака гарненька дівчинонька,— дарма, шчо у такіј обідраніј одежі! Нічого ј питати, хто вона? Під деревом висить пожовклиј лист. Озьміть јого, гльаньте на дерево, на јого зелені листочки, хиба ж не пізнајете, шчо вони з одноји гільки, щчо ј пожовклиј колись зеленів і красувавсьа. Нічого ј питати! Зараз знати, шчо це дочка, а то на лавці батько.

І смуток, і добрість обньали душу вельможного. Він зближивсьа до вродливоји дівчини. Сльози ј горе так скрасили јији обличчьа, шчо јак би не така паскудна одежа на јији тілі, то ј ти б, міј пишниј пане, впав би перед неју навколішки. Так обідрана ж!

Вельможниј, кажу, зближивсьа до неји ј тихісінько положив на јији плече руку. Јака білесенька та гарнесенька ручка в пана! Јак

сьајуть јого обідці та каблучки! Дорогими пахошчами пахнуло на дівчину. Труситьсьа дурна! Не цілује ј панську руку.

— Не вбивајсьа так, моје серденько, сказав пан. Батько видужаје... Ось ја пішльу по лікарьа... Не журисьа так, дівчинонько... Коли ја пішльу по лікарьа, то певно пријіде... він вилічить батька. Зараз і коні пішльу, не журись бо!

Пан погладив јіјі по головці; хотів був чоломкнути, так батько застогнав, а дочка випручалась з панських ручок і кинулась перед батька.

Тихенько вертавсьа пан від Хоми. Він ішов до дому — не встиг порроздавати ј карточок. Турбуватись посилати по лікарьа, вже нічого. Хому підводьать добрі сусідочки, шчоб обмити, јак закон велить. Сумно вертајетьсьа пан до дому. А собаки аж скавучать, так јіх і кортить ухопитись за панські литки,—смачні, думајуть.

На другиј день ховали Хому. Помиливсьа Хома, коли загадував, шчо ј поховати јого буде ні-за-шчо Не три, а чотири дошки подарував пан, та ј збудували домовину. За домовинoју јшов сам вельможниј, а шчоб шче більше вијавити свіј жаль—чорноју стрічкоју застебнув сорочку.

VI.

Минаје тиждень, і другиј, і третіј післьа Хоминоїі смерти. Буде Хома в царстві, бо покоштував пекла на землі.

Стојіть вбога јого хатинка. То була біленька, стала чорненька, дошчі пооббивали. То тільки де-јаких шибок не було в вікнах, а тепер і рамок кат-ма. Та нема ж і дверej. Сталась Хомина хата пусткоју. Не захистив і садок.

Де ж јого льуба дитина? Де ж јого втіха? Де ж ділась Гальа чорноока? — У пана вельможного Гальа; в високих хоромах вродлива дівчина. Привітав Гальу, захистив сиротину шчириј народольубець!...

VII.

Пане міј милиј, пане міј милиј! Красно росказував јеси про наш народ, та про јого злидні. Шче краснішче росказуватимеш, јак повернешсьа з Комарчуківки до столиці. Плакатимуть твоїі вільні підданні та восхвальатимуть твоје шчире, твоје чуле серце! І роскажеш

ти јім, јак післьа Хоминоји смерті, осталась јого дочка, Гальа, сама самісінька, јак зілиночка в полі. І не було в неји ні пити, ні јісти, ні-в-чім хороше походити. Та не було в неји ні братіка, а ні сестрички, шчоб коло неји піклуватись, јіји тугу розважити. Велика пригода постигла Гальу, ј не було нікого, шчоб став у пригоді (такиј вже нечулиј та попсованиј народ в твојіј Комарчуківці, шчо ј чуже горе јіх не болить). І пропала б Гальа, загубила б своју молодість і вроду, по најмах ходьачи, або ј в куні сидьучи. Тоді, скажеш, ја взьав јіји до себе, і зодьаг, і зобув, та шче ј письма навчив. Ви ж знајете, панове, скажеш, шчо моја најкоштовнішча думка, це дати освіту простим льудьам, нашим темним братам. Тоді тільки народ зближитьсьа з нами, тоді тільки він не буде вовком на нас дивитьсьа. Јак хочете, працьујте јому на користь, хоч роспинајтесь, а він усе своје товктиме: „не вірь панові!“ Він не повірить ні вашому слову, ні вашому ділу, такому ділу, шчоб прославило ваше јменьньа, колиб јого виконаним народом, на приклад в Англичан, або-шчо. Освіта, тільки освіта ј поможе нашому зједноченьньу з народом. Тепер треба заводити школи, скрізь школи, в усьакому селі школи. Вже ј тепер пани наші зрозуміли, јаково вони потрібні народові. У часописьах шчодньа читајемо, шчо ј убогі панки заводьать школи. Тільки ж чи

буде з цього користь. На вдьаку! Не так вони пријмајутьсьа за діло. Ось ја вијасньу моју думку. Ви згодитесь, панове добродіјство, шчо б свішники дльа народу виходили з самого ж народу. Про це змагатись нічого. Добре! Тепер от-шчо. Кого виводити у свішники? Моја думка така, шчо між нашим народом жінки стојать вишче над чоловіків по своіј натурі, і впевньају вас, шчо јак би дати освіту најбільше дівчатам, та виводити јіх в учительки, то раз, вони скорішче зрозумијуть науку, а друге — батьки ј матірки не бојатимутьсьа віддавати дитину в школу, бо јіх там не битимуть, не роспинатимуть, коли не швидко зрозуміје, шчо треба. Дівчина ніколи не буде така жорстка, јак чоловік. Јак вам, панове, вподобалась моја думка? Правда? Ну, радіју, шчо ј ви так думајете. Тепер вертајусь до Галі. Пропала б, кажу дівчина ані за шельага. Думав ја, думав, јак јіјі допомогти? І јіјі жаль було, та шче ј згадалась моја стара ньанька, Марјана, а Гальа јіјі родичкоју доводилась. От ја ј надумав: вивчити јіјі письма, та ј зробити јіјі свішницеју в Комарчуківськіј школі (до мене там ніхто ј не згадував про школу. Мати моја добра була льудина, але ж, јак кажуть, недрукована, јак і всі наші пани давніх часів). Узьав ја Гальу в горницьу (вона таки по народньому ходила). Почав учити. Не повірите, скільки праці мојејі було з неју. Місьа-

ців зо-два ја з нeју бивсьа, поки вивчилась трохи читати ј писати. По-переду була поньатлива, а там шчось засмутилась, бачу, не јде наше діло на лад. Шчо воно таке, думају? Аж закохалась моја дівчина в кухарчука. Ну, шчо тут вдієш? Коли коханьньа в серцьу, то вченьньа в голову не піjде, думају. От ја јіх спарував. Просьать за головатого батька. Иншиј був би не піјшов, але ж ја не так думају. Високе місце зајмају ја межи льудьми, то ј подоба міні перед вести в нашому ділі. Коли такі, јак ми, панове, пристануть до народу, пристануть і инші, бо вони на нас дивльатьсьа, за нами јтимуть. Та ј народ тоді поважатиме більше своје рідне, коли зобачить, шчо ј ми не гордујемо јіх звичајами... Отто ј угодивсьа на јіх проханьньа. Був у јіх головатим батьком (головатоју матірьју була жінка мого вправльајушчого). Јак би ви побачили, јак вони міні дьакували! Дуже дивно јім було, шчо ја — пан, та сидів з ними, јак простиј чоловік. Јак справили весільльа, то ја подарував Галі хатку особливу, три десьатини землі, корову, пару бичків, та шче шчось — не памјатају вже. А за це обовјазав јіјі, шчо јак заведетьсьа школа в Комарчуківці, то, шчо б вона була вчителькоју, а до того, шчо б і сама шче трохи навчилась. Книжок і паперу ја јіј покупив. Писав Карло Јванович, шчо в них тепер дитинка је. Так от, панове, ја думају, шчо з

мојеји школи, јак вона збудујетьсьа (а це буде, јак Комарчуківці хоч трохи порозумнішчајуть), то буде більше користі, ані ж з тих, шчо позаводились на Вкрајіні.

Оттак росказуватимеш, пане мій льубиј, і восхвалить тебе твоје столичне підданство. Воно, може, шче більше б восхвалило, коли б ти не соромивсьа та росказав јім, шчо одержавши лист од Карла Јвановича, шчо в Галі народивсьа синок, ти јому післав своје благословеньньа ј пјатьдесьать карбованців на зубок. Нехај усі знајуть твоју добрість, вельможниј народольубче! Нехај замовкнуть ті злији льуде, шчо провадьать, буцім ти занапастив молодиј вік Галі. Цитьте, безсердечні! цитьте, цитьте!...

VIII.

Але ж ми загадујемо, шчо розказуватиме Павло Јванович Комарчук, повернувшись до столиці, а він шче ј досі сидить у својему Комарчуківському будинку.

Три місьаці минуло післьа Хоминоји смерти. Сидить вельможниј у својему кабинеті. Тілько шчо прочитав часописі. Позіхаје.

— Господи, јака нудьга тут, думаје. Жадноїі душі живоїі, ні з ким побалакати, ніхто мене не зрозуміје. Народ јакијсь дурниј, незвичајниј, бирьуковатиј, пахмурниј, убогиј.... Може, колись і покрашчаје—та коли те буде? У літа јде—коли то буде? Тут з нудьги загинеш! Усе на самоті, мов у шпаківні. Ја б сьуди розумних льудеј посилав замість покути. З народом жити, з народом зіјтисьа треба, кричать усі. А піјди лишень, подивись на народ попереду, та поживи тут, побачимо, јакоїі заспіваjеш. Велику душу, добру вдачу таj велику жадобу добра народові треба мати, шчоб оттут висидів три місьаці, јак ја висидів. Не багато таких знајдетьсьа. Тоді тільки до Петербурга, јак підпишимо „уставну.“ Добре, шчо вона вже написана. Геј, хто там!.... А скажіть управльајушчому, шчо б на завтра зібрали громаду слухати уставну!

IX.

А ј сердитиј же ја на тих писаків, шчо добрим словом сонце згадујуть. І—-і, боже, јак сердитиј. Оце пише-росписује, шчо воно ј јак там було, та ј почне: „А сонце, каже облива-

ло својім золотим проміньньам і те, ј друге, ј третье...“ А шчо б воно золотило тобі очі, јак схочеш хоч на часиночку спочити! От-шчо, писаче!

Не хвальачи сонцьа, скажу так: Місьацьа липцьа у девјатиј день з вечора, загадано Комарчуківцьам збіратись завтрішнім ранком на панському дворишчі: Павло Јванович читатимуть уставну!

І не збіратись би, коли б дуже сонце не викотилось у ранці зза панського саду, і не було б того, шчо було. А то ж викотилось, наче јого хто прохав. Та шче таке блискуче, шчо на вдивовижу! І коли вже треба, шчо б воно озолочувало шчо, так скажу, шчо позолотило панськиј двір, а на дворі налој, а за налојем попа в ризах, а за попом дьака с кадилом, а за дьаком вельможного, з јого оксамитними широченними штанами, јак чорне море, а там управльајушчого (з німців), а вже за тим і самих Комарчуківців, шчо стојали тако ж обідрані, јак і перед рундуком, шчо с піддашками.

Усі стојали, шапки зньавши, бо правили молебень. За молебень платив пан, і добре! бо тисьача Комарчуківців і за три дні не зібрали б стільки, скільки треба дати за відправу.

Подьакујте, Комарчуківці, панові! Еге!

Уставна — не жарт, панове, хоч дльа кого, а ј најбільше дльа вельможного. Раз те, шчо јому треба обопільноји згоди, шчоб до царьа про себе довести ј перед народольубцьами похвалитисьа, а друге... а друге ј самі здорові знајете. Вже ж лучше, јак оцьа голота не сердитиметьсьа. Спокіјніјш!

Завважали, шчо не жарт? Добре, завважав і вельможниј. Јому, пробі, хочетьсьа тієјі згоди, та ј не вжеж і не буде? Не вже ж „наш льубиј, наш добриј, наш чесниј“ народ не згодитьсьа з своїм прирожденним добродіјем? не дурниј же він!

Павло Јванович, јако справедливиј народніј чоловік, розпочинаје велике діло по народньому — молитвоју. (От, а казали, шчо він ніколи не молитьсьа. Не кумедіју ж він граје перед народом. Јака ваша думка, панове?) Он, стоїть він навколішках (під ногами килим), бје поклони до землі ј молитьса, шчоб Господь дав јому силу принести велику жертву јого народові — јого підданим, шчоб він, милосердниј, роскрив сліпі очі обідраних, і шчоб вони зрозуміли великість души панськоји, великість јого народольубіја. Він сливе голосно, проказује своју молитву.

Комарчуківці аж гудуть та поспішајуть помолитись, хто там знаје, за шчо? Јак би росказав, то може ј віри не поньали б. А јак усьому буваје кінець, то ј Комарчуківці одмо-

лились, без жадноjі плати, на сеj раз; а пан і хрест поцілував; тих же покропили тільки загалом.

Німець стоjав і дививсьа так, наче вже тим службу потерьав. Коли подьакували панові j став він одсторонь, то вельможниj обернувсьа до громади з словом.

Росказував jім, шчо пан маjе надіjу на обопільну згоду, шчо про се j в часописьах надрукуjуть, шчо він до jіх з шчироjу душеjу обертаjетьсьа, то нехаj вони не будуть неньакуваті та нерозумні. Він jім дасть усе, шчо тільки можна, не обижаjучи дуже себе (бо j jому треба чимись жити). Шчо він до них був завсіди добриj, не так, jако пан, а так, jако батько рідниj, та шче в такі часи, коли мав вольу доходити таким же робом, jак і инші, шчо дерли останньу свитину з льудеj. Та шчо? багато j дуже красно говорив пан, сльози ковтаjучи.

От переказавши, шчо там треба, у такому случаjу, вельможниj виjньав з кишені уставну, розгорнув та j прочитав.

„Наділ такиj же, jак був. Підданці звольать переjти на оброк, платьачи шчо-року стільки j стільки, бо грунта „на Суходольной рѣкѣ“ (у повну воду плоти женуть), та j близько до міста Козолупівки (де продаjуть тільки дьоготь та хомути, та, опріч прісутствіjа та острога, три чоловіка живуть). Та шче під-

данці звольать на викуп, вносить панові пјату частину з викупних грошеј.“

— А шчо, погано, панове громадо?—спитав пан жартујучи.

— Та, таки ј поганенько, пане, загула громада.

— Ну, то—то! Тепер слухајте ж! Вбачајучи вашу велику нужду ј злидні, жадајучи жити з вами по братерськи, шчо б ви на мене не нарікали, додају вам до тих півтора дньа прежнього наділу, шче по десьатині на вісім душ; та се шче не все, не дьакујте, та скидају вам ту надбаву, шчо положено з грунтів надплатоју за поле.

— А шчо, може ј не подьакујете? каже народольубець, веселенько усміхајучись.

— Та спасибі ј за се, пане, загула громада.

— Ну (христьачись), слава Богу... Геј, хто. там? А винесіть лишень горілки, та почастујте нас.

Побігли по горілку.

— Ну, так завтра прijдете підписувати, та шчоб і свідки були.

— Та ні вже, пане, підписујте самі, а ми не підпишемо.

— Чом? скрикнув пан, здивувавшись.

— Та тим, шчо ми того не знајемо.

— Та ја ж вам росказував і Положеније читав. Шчо ж ви там не знајете?

— Та ні вже, підписујте самі, пане, товче громада.

— Ото Господи! Може на викуп не згоджајетесь?

— Та не згождајемосьа ж.

— Ну ј добре! І ја рад, шчо не цурајетесь жити підо мноју. Коли б на мене, то ја ніколи б не розіјшовсьа з вами самохіть.

— Правда, пане, — гомоньать. Та ми ј на чинш не згоджајемось.

— І на чинш?! Та вам же користнішче, ніж на паншчину ходити. Ну, так і на паншчину підписујте. Тільки ж памјатајте, каже вельможниј, трошки вже засмутившись, шчо управльајушчиј у мене укрутненькиј, догльадатиме вас на роботі.

— Та ні вже, пане, ми не підпишемо, а вже самі підпишіть,—одказали громадоју.

— Еј громадо! Тепер не згодимось, другим часом не пожертвују ту надбавку, та ј землі не дам більше того, шчо мали.

— Пане, пане!—озвавсьа сивиј дід.—Шкода ј казати про ту надбавку. Ми не обідніјшајемо, јіјі платьачи, та ј ти не побагатіјеш, коли не подарујеш. Се ти був подарував дві сороківки в рік на сімју. Шкода ј казати про ту надбавку.

— Тај шкода! озвавсьа пан, бо дурні јесьте. І сього мају право не подарувати, та ј ніхто не дарује, тільки ја такиј дурень.

— Правда, пане, отгукнулись. — Спасибі вам.

Јак почув вельможниј таке слово, так і шапку (сиву смушеву з червоним дном) надів, а то стојав, јак і громада, шапку зньавши, бо він знав, шчо ј отамани кошові на раді, тај сам Хмельницькиј, јак јого обібрали в Січі, стојали без шапок.

І нашчо зіјшло дурне сонце в 10-иј день місьацьа липцьа! Лучше б було, јак би воно ј не викочувалосьа зза паньського саду.

— Так, јак же, громадо! гукнув народольубець, почервонівши.

Громада стојала мовчки. Хто потилицьу чухав, хто вуса крутив, хто довбав палицеју землью, а хто дививсьа на попа. Були такі, шчо роздивльалисьа на німцьа, наче вперше јого бачили, але ж ніхто не гльанув на пана. Усі мовчали, тільки Јван Покиденко вихопивсьа собі на лихо.

— Та не турбујтесь, пане; робитимемо, јак і робили, тільки „оставнојі“ не підпишемо. Прикаже урьад на чинш іти, — на чинш піјдемо; на викуп — то ј на викуп, а тепер, каже, до слушного часу ходитимемо на панщину. Вибачајте, пане, а грамоти не підпишемо.

І — і! јак посатаніје вельможниј! Јак затупотить ногами, јак гукне:

— Что — о! Ах ти мьерзавьец! Слихалі, батьушка? свідьетьельем будьтье! А, какоф?!

Ја тьебье дам слушној час! Ја тьебье пакажу, как бунтовать... К чорту! (гримнув на льокајів, шчо принесли горілку): Свіньјам виліть! Ја тьебье дам слушној час! Свьазать јево! Карл Івановіч, что стајітье? Ах ви гајдамакі, разбојнікі пракльатије! ја вас уж праучу. Какије ви у чорта Украјінци!...

ј письменства в Россіјі. М. Драгоманова; Шчо нового по газетах? I—V. С—ого. Украјіна ј центри I.—III. М. Драгоманова. Одповіді впорьадчика; Прилога. Лічба «Общества пособія политическимъ изгнанникамъ изъ Россіи». Женева. Печатньа «Громади.» 1878. 8 фр.

ГРОМАДА, № 3. „Лихі льуде," один листочок з житьтьа. Женева. Печатньа «Громади» 1878. 2 фр.

ГРОМАДА Украјінська збірка впорьадкована М. Драгомановим. № 4. Зміст: Біржове мошенство та запродана печать. I, II, III. II. М.: Добавка од впорьадчика. (Хиба россіјськојі ј украјінськоји печати про мужицьке житьтьа); Т. Г. Шевченко ј јого думки про громадське житьтьа, С—а.: Уваги впорьадчика; Шевченко украјнофіли ј соціалізм I, II, III. М. Драгоманова; Кілька слів про I. М. Ковальського. Е. Ч. Грунт, книжка та «препятствія.» (Листи ј уваги впорьадчичика про новини на Украјіні): Спомин помершого товаришча, Зубку-Кодреану. М. Д.; Вільниј земськиј рух в Черниговшчині; Геројська самооборона соціалістів в Кијіві. М. Д.; Книгарські Звістки: Федералізм і соціалізм в Окціtaніјі. Польськиј демократ про украјінство ј соціалізм. Украјінське письменство в «Исторіи славянскихъ литературъ» Пыпина и Спасовича. М. Д.; Одповіді ј замітки: Украјінська «Громада» ј «націоналнзированіе соціализма» по V т. «Впереда.» Де-шчо про львівських народовців і соціалізм в Галиччині. (З поводу брехні «Руского Сіона» ј «Газети школьноји»). З універсітетського житьтьа в Кијіві. (Помилка брошури «Мартовское движеніе студентовъ Кіевскаго университета въ 1878 г.» Брехньа генерала Антоновича). Ми ј «Набатъ.» (Чому ј јак ми говоримо про «Набатъ». Д. Молчановъ-Другъ в редакціјі «органа русскихъ революціонеровъ». Примір набатськоји нісенітниці. Добролюбов і Пирогов. Остатньа рада «Набату»). М. Драгоманова; На увагу товаришчам і земльакам украјінськоји ј польськоји мови. Впорьадчика «Громади»; Прилога. Отчетъ кассы «Общества пособія политическимъ изгнанникамъ изъ Россіи въ Женевѣ», съ Мая 1878 по Январь 1879 г. Женева. Печатньа «Громади» 1879. 6 фр.

Печатајетсьа «ГРОМАДА» № 5.

ЛИСТОК ГРОМАДИ № 1, 1878. Видав М. Драгоманов. 1 фр.

Про богатство та бідність. 1876. 25 с.

Про те, як наша земльа стала не наша. Липськіи. 1877. 40 с.

Про хліборобство. Як де земля упорядкована і як би слід іиіи держати. Липськіи. 1877. 80 с.

Ukraino. (M. Dragomanov). Movimento litterario Ruteno in Russia e Gallicia. Firence. 1873. Loecher. 1 fr.

Література россійска, великорусска, украинска и галицка. Украинець. (М. Драгоманов). Львів. 1874.

Галицько-руське письменство. Јого ж. Львів. 1876. 12 кр. ав.

По вопросу о малорусской литературѣ. (Панславизмъ, панруссизмъ и панмалоруссизмъ). М. Драгоманова. Вѣна. 1876. 80 кр.

Турки внутренніе и внѣшніе. Его же. Женева. 1876. 1 фр.

Внутреннее рабство и война за освобожденіе. Его же. Женева. 1877. 1 фр,

Народні школи на Украјіні серед житьтьа ј письменства в Россіјі з виданьньа «Громади». Јого ж. Женева. 1877. 3 фр.

Дѣтоубійство, совершаемое русскимъ правительствомъ. Женщины процесса московск. соціалистовъ. Его же. Женева. 1877. 25 с.

До чего довоевались? Его же. Женева. 1878. 50 с.

За что старика обидѣли и кто его обижаетъ? (Размышленіе по дѣлу Трепова). Его же. Женева. 1878. 50 с

Реформы и революція. Н. Жуковскаго. Женева. 1878. 50 с.

La littérature Oukrainienne proscrite par le gouvernement russe. Raport présenté au congrès littéraire de Paris 1878, par M. Dragomanov. Genève. 1878. 1 fr.

ГРОМАДСЬКИЈ ДРУГ, місьачник літературниј і політичниј, ред. М. Павлик. № 1. Львів 1878. 50 кр.

ГРОМАДСЬКИЈ ДРУГ, № 2. 50 кр.

ДЗВІН, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик. (Замість 3 ј 4 № «Громадського Друга»). Львів. 1878. 80 кр.

МОЛОТ, галицько-українська збірка. Видав М. Павлик (Замість 5, 6 ј 7 №№ «Громадського Друга»). Львів. 1878. 1 г. 20 кр.

Українськиј Гетьман Богдан Хмельницькиј і Козаччина, Ів. Левіцького. Заходом М. Павлика. Львів. 1878. 60. кр.

Нова віра на Україні. Видав М. Ткаченко. Львів 1878. 8 кр.

Война за волю. Оповіданя Г. Успенського. Львів. 1878. 8 кр.

Дума про Меледикта Плосколоба, Джеджалика. Л. 1878. 10 кр.

Гриць Турчин. Пісньа про рекруцьке житье. Зложив Р-н Г-н. Львів 1878. 5 кр.

Дума про Наума Безумовича, Джеджалика. Львів. 1879. 5 кр.

ДРІБНА БІБЛІОТЕКА. Львів. 1879.

Книжка I. Повѣсти Еркмана Шатріана, переклавъ Романъ Розмаринъ. Цѣна 15 кр.

Книжка II. Література Україньска, проскрібована рядом російським, М. Драгоманова, з французського. 10 кр.

Книжка III. Відки і јак взьалисьа льуде на землі, Ернста Геккельа, переклав Іван Франко з німецького. 10 кр.

Книжка IV. Каін, містеріја в трьох діјах, Гордона Бајрона, переклав Іван Франко. 20 кр.

Книжка V. Думи і пісні најзнатніјших европејських поетів. Вибрав і видав Іван Франко. 10 кр.

Книжка VI. Пчоли, Митра Ів. Пісарева, переклав з російського Василь Польанськиј. 10 кр.

Книжка VII. Власність грунтова і јеі історіја, Еміл'ьа де Льавльє, переклав Іван Франко. 10 кр.

Книжка VIII. Довбньа, Еміл'ьа Зольа, з французького перевела Ольга Рошкевич, часткa I і II; в додатку «Хутірчик», ескіз Еміл'ьа Зольа. 20 кр.

Кобзарь Тараса Шевченка. Частина перша. Женева 1878. 1 фр.

Записки южно-русскаго соціалиста. Выпускъ первый. Женева. 1877. 1 фр.

Життьа ј здоровја льудеј на Україні. Зложив С. Подолинскиј. 1879. 3 фр.